

Józef Binnebesel

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej – analiza porównawcza wyników badań z Czech, Polski, Ukrainy, Włoch

Cognition of medication before death in the background
of Thanatopedagogical Relational Alternative Therapy –
comparative analysis of the study carried out in Czechia,
Poland, Ukraine, and Italy

Streszczenie. Tanatopedagogiczna Relacyjna Terapia Zastępcza (TRTZ) jest integralnym elementem rozwijającej się tanatopedagogiki i swoje źródło czerpie z doświadczenia w pracy z dziećmi terminalnie chorymi oraz ich rodzicami. W kontekście powstałego narzędzia diagnostyczno-terapeutycznego, w latach 2009–2014 przeprowadzono w Czechach, Polsce, na Ukrainie i we Włoszech badania, których celem było poznanie percepcji lęku przed śmiercią. Prezentowana część badań została przeprowadzona w strategii ilościowej, narzędziem autorskim na próbie 792 osób reprezentujących zawody pomocowe.

Słowa kluczowe: tanatopedagogika, tanatopsychologia, lęk, strach, lęk tanatyczny, terapia

Summary. Thanatopedagogical Relational Alternative Therapy is an integral element of the developing thanatopedagogy. It originates in the experience connected with working with terminally ill children and their parents. In the context of this diagnostic and therapeutic tool, in the years 2009–2014 a research, which aimed at recognizing the perception of the fear of death, was conducted in the Czech Republic, Poland, Ukraine and Italy. The presented part of the studies was conducted in quantitative strategy by authorial tool. The sample was 792 persons form assistance professions.

Keywords: thanatopedagogy, thanatopsychology, anxiety, fear, thanatal fear, therapy

Wprowadzenie

Poniższa prezentacja porównawczych wyników badań, realizowanych w latach 2009–2014 w Czechach, w Polsce, na Ukrainie i we Włoszech, oparta jest na założeniach Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej (TRTZ). Ma ona swoje źródło w autorskim rozumieniu tanatopedagogiki oraz lęku tanatycznego interpretowanego jako element doświadczania *penthosu* (Binnebesel, 2016, 2017).

Tanatopedagogika definiowana jest tutaj jako „nauka o wychowaniu ze świadomością śmiertelności, wpisaną w naturę bytu ludzkiego, opartą na fundamentalnej zasadzie poszanowania godności i wolności każdej istoty ludzkiej oraz nienaruszalności i apriorycznej wartości życia ludzkiego” (Binnebesel, 2013, s. 251). W swojej istocie subdyscyplina ta obejmuje dwa wzajemnie zależne od siebie aspekty: teoretyczny oraz praktyczny (Binnebesel, 2013, s. 239). Aspekt teoretyczny zawiera dwa paradygmaty związane z rozumieniem i definiowaniem człowieka, a także jego natury oraz śmierci. W pierwszym przypadku paradygmat ów opiera się na rozumieniu życia ludzkiego jako nienaruszalnej wartości – od poczęcia po naturalną śmierć, oraz jego apriorycznej godności i przyrodzonego mu dobra (Binnebesel, 2013). Paradygmat drugi, odnoszący się do istoty śmierci, rozumie ją jako naturalny i integralny element życia (Binnebesel, 2013, s. 170–234). Istota praktycznego pojmowania tanatopedagogiki uwzględnia jej charakter: ogólny – można w nim mówić o wychowaniu i kształceniu, oraz interwencyjny – z pedagogiką hospicyjną i terapią (Binnebesel, Krakowiak, Paczkowska, 2010). Swoistym elementem owych oddziaływań, będących na granicy *sensu stricto* samej terapii, wychowania oraz kształcenia, jest *sui generis* oddziaływanie wychowawczo-terapeutyczne. Jest ono realizowane w kontekście doświadczania lęków egzystencjalnych związanych z percepcją śmierci. Uwzględnia pedagogiczny kontekst postawy wobec cierpienia (Binnebesel, 2013, s. 421–424). Lęk tanatyczny, jak podkreśla Paul Tillich (1994, s. 245; 2000, s. 19–22, 47–49) jest jedną z podstawowych kategorii przeżywania ludzkiej egzystencji i przybiera postać konkretnych lęków doświadczania codzienności. Ważnym elementem tego lęku jest proces uczenia się go. Większość owych lęków¹ swoje źródło ma w życiu: w nieprzepracowanych lękach, stratach czy traumatycznych doświadczeniach (Binnebesel, 2000, 2003; Binnebesel, Formella, Janowicz, Krakowiak, 2011; Godawa,

---

¹ Pamiętając o różnicowaniu kwestii lęku i strachu oraz problematyce związanej z doświadczaniem lęków tanatycznych.

2016; Kübler-Ross, 2014b). Za punkt wyjścia rozumienia lęku przed śmiercią, w autorskim rozumieniu koncepcji tanatopedagogicznej, przyjąć można rozważania Sørensa Kierkegarda (Grøn, 2008; Kierkegaard, 2014), Antoniego Kępińskiego (2002), Józefa Makselona (1988) czy Paula Tillicha (Tillich, 1986, 1994, 2000). Istoty doświadczania owego lęku można się doszukiwać w szeroko rozumianym kontekście kulturowo-socjalizacyjnym (Binnebesel, 1995, 2007, 2011; Nowicka, 2012). Czołowa postać idei hospicyjnej Elisabeth Kübler-Ross (2007, s. 77) w swoich analizach podkreśla, że uczymy się lęku przed śmiercią, a konsekwencją owej nauki jest brak akceptacji siebie (Kübler-Ross, 1996, 1998, 2008, 2010, 2014).

Kwintesencją poniższej prezentacji wyników badań i samej TRTZ jest teza Kübler-Ross: „umieranie uczy nas nie tylko procesów związanych z umieraniem, ale przede wszystkim tego, jak żyć, aby nie mieć «niezależnych życiowych spraw» i nierozwiązanych życiowych problemów” (1996, s. 41). Z analizy lęku przed śmiercią wynika pewien problem natury semantyczno-logicznej. Chodzi mianowicie o posługiwanie się pojęciem lęku tanatycznego dla scharakteryzowania zarówno strachu przed śmiercią, lęku tanatycznego i fobii tanatycznych, co wprowadza pewien chaos w dyskusji (Binnebesel, 2016, 2017). W celu uporządkowania zaproponowano koncepcję **doświadczania pentosu**. Celem jest wyeliminowanie wspomnianej trudności – definiowania jednym pojęciem strachu, lęku i fobii w taki sposób, aby udało się je z jednej strony rozróżnić, z drugiej zaś pokazać ich wspólny charakter w kontekście doświadczania emocji związanych ze śmiercią. Wydaje się więc celowe zaproponowanie wspólnego mianownika semantycznego i zasadne jest użycie greckiego słowa Πένθος – pentos (Grimal, 2008). Pentos odwołuje się do greckiego boga, opiekującego się tymi, którzy myślą o śmierci, oplakują zmarłych i pozostają w ciężkiej żałobie (Binnebesel, 2016, s. 139–140). Podobnie grecki źródłosłów ma słowo Θάνατος – thanatos (Abramowiczówna, 1960).

Metodologia badań

Kwestionariusz CCJ2 szczegółowo opisany został w dwóch publikacjach poświęconych tematyce tanatopedagogicznej (Binnebesel, 2013, s. 244–256; 2017).

---

² Nazwa kwestionariusza CCJ jest bezpośrednim odniesieniem do pytań zadawanych w trakcie badania. CCJ to skrót od słów: Co, Czemu, Jak.

W prezentowanych badaniach wzięło udział 792 respondentów reprezentujących zawody pomocowe z czterech państw europejskich. Dobór próby, w odniesieniu do osób studiujących na kierunkach pomocowych i pracujących w placówkach realizujących opiekę normalną i interwencyjno-kompensacyjną (Dąbrowski, 2006), był celowy. Dokonano losowego wyboru miejsca/kraju z kręgu kultury europejskiej, gdzie badania przeprowadzono. Do prezentowanej części badań został sformułowany problem badawczy: Jak przynależność państwowa (na przykładzie Czech, Polski, Ukrainy i Włoch) determinuje lęk tanatyczny, jego przyczyny i konsekwencje w obszarze tanatopedagogiki.

Badania polegały na wypełnieniu – według podanych zasad – kwestionariusza CCJ złożonego z trzech modułów: **C1** – *Czego się boisz, myśląc o swojej śmierci?*, **C2** – *Czemu się tego boję?* (należało wskazać konkretne wydarzenia, przeżycia i doświadczenia, które zdaniem badanych mogły stanowić przyczynę wskazanego lęku), **J** – *Jak możesz sobie z tym poradzić?* (należało wskazać konkretne działania, mogące zdaniem badanych wpłynąć na lęk i jego przyczynę).

Analiza wyników badań

W artykule zaprezentowana zostanie część badań ze względu na przynależność państwową respondentów.

Tabela 1. Przynależność państwowa respondentów

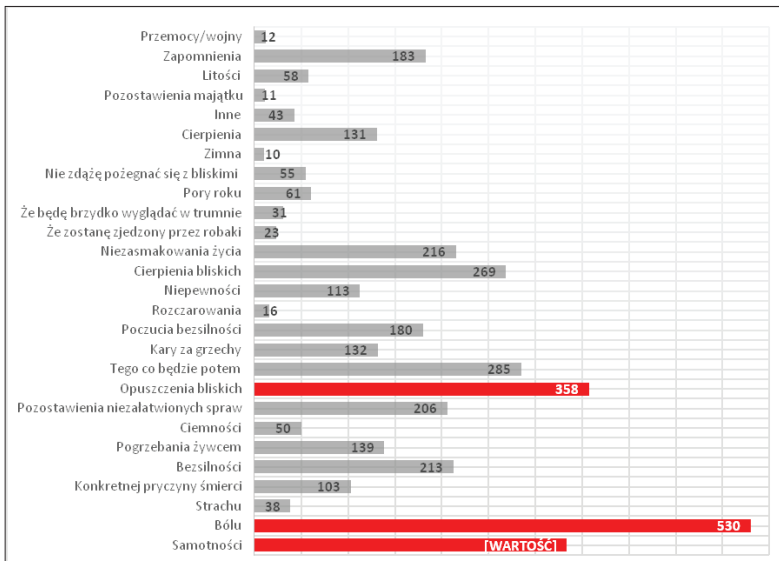
Przynależność państwowa	N	% badanej populacji
Czechy	140	17,60%
Polska	310	39,20%
Ukraina	231	29,20%
Włochy	111	14,00%

Źródło: opracowanie własne.

Prezentacja wyników jest zgodna ze strukturą narzędzia badawczego – trzech modułów charakteryzujących poszczególne etapy eksploracji – C1, C2, J.

Wykres poniżej obejmuje 27 wyodrębnionych itemów (przyczyn lęku związanego z myślą o śmierci) odnoszących się do modułu **C1** – *Czego się boisz myśląc o swojej śmierci?* Badani mogli dokonywać wielokrotnego wyboru poszczególnych itemów.

Wykres 1. Liczba respondentów wskazujących poszczególne odpowiedzi w module C1

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać najwięcej badanych 67% (N – 530) wskazało, że myśląc o swojej śmierci **boi się bólu**, następnie **opuszczenia bliskich** 45% (N – 358), **sa-**
motności 42% (N – 334) oraz **tego, co będzie potem** 36% (N – 285).

Rozkład uwzględniający przynależność państwową pokazuje uniwersalizm w głównych eksplikacjach. **Lęk przed bólem** jako przyczynę lęku związanego ze śmiercią, był najczęstszym wskazaniem respondentów z Czech. Udzieliło takiej odpowiedzi około 70% wszystkich badanych obywateli tego kraju. Najmniej tego typu wskazań było wśród badanych z Włoch (~54%). Widać tutaj stosunkowo dużą rozbieżność wynoszącą 16% badanej populacji. Z drugiej strony zaobserwowano dużą zbieżność pomiędzy wynikami badań Polaków i Ukraińców, gdzie w populacji tych pierwszych lęk przed bólem stanowił 68%, natomiast wśród Ukraińców był udziałem 69% ankie-

towanych. Analizę wskazań respondentów wzbogaca fakt, że część badanych z Ukrainy, mówiąc o lęku przed bólem, podkreślała kwestie związane z obecną sytuacją polityczną w tym kraju. W wypowiedziach odnoszono się: do Majdanu, obserwowanej oraz doświadczanej tam przemocy przy pacyfikacji zgromadzenia, sytuacji na Krymie i wschodzie Ukrainy oraz toczącej się w tym kraju wojny.

Drugie ze wskazań, generujące lęk tanatyczny – **opuszczenie bliskich**, charakteryzowało się rozkładem, w którym wyraźnie rysowała się różnica pomiędzy skrajnymi procentami indykacji w badanych państwach. Najwięcej tego typu wskazań było udziałem respondentów z Włoch – przeszło 60% badanej populacji, najmniej zaś z Czech – niespełna 39% badanej grupy. Rozbieżność wynosi tu więc ok. 22%. Zaobserwowano zbieżność w liczbie wskazań wśród Polaków (43,9%) i Ukraińców (43,7%).

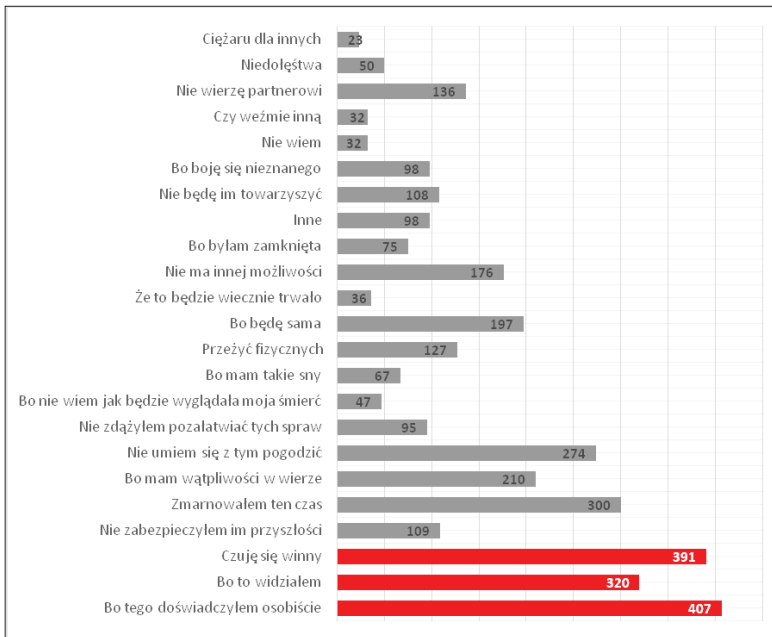
Trzecie wskazanie – **samotność**, wybrało ponad 49% Czechów, prawie 42% Polaków, około 39% Ukraińców i 40% Włochów. Prezentując konfigurację odpowiedzi **tego, co będzie potem** na poszczególne kraje, z jednej strony widać podobny stosunek procentowy tego typu wskazań wśród Polaków (30,6%) i Ukraińców (30,7%). W tym przypadku charakteryzowali się najniższymi parametrami. Wysokie wskazania były wśród respondentów z Czech (~49%) i Włoch (~45%).

Kwestia lęku przed bólem, jako elementu związanego z doświadczanym lękiem tanatycznym, była udziałem większości respondentów. Szczegółowa analiza rozkładów wskazań pokazała, że ten typ lęku był najsilniej reprezentowany wśród badanych z Czech, Polski i Ukrainy, a stosunkowo rzadziej, u Włochów. Najczęstszym wskazaniem w grupie badanych z Włoch było opuszczenie bliskich jako percepcja doświadczanego lęku tanatycznego. Odpowiedź tego typu, również częsta w pozostałych grupach, nie była akcentowana jako najważniejsza. Wśród Ukraińców i Polaków lokowała się jako druga co do częstotliwości, natomiast wśród Czechów była na trzecim miejscu. Ważna i ciekawa wydaje się być również kwestia odpowiedzi najrzadziej wskazywanych. W tym przypadku na szczególną uwagę zasługuje odpowiedź **boję się przemocy/wojny**. Odpowiedź tego typu, choć statystycznie nieliczna, wybrana przez 13 osób, czyli około 1,6% badanej populacji, w 100% była udziałem respondentów z Ukrainy. Istotne jest, że wszystkie te osoby były badane po wydarzeniach na Majdanie w Kijowie. Analiza szczegółowa związana z metodologią jakościową prowadzenia badań, ujęta w monografii poświęconej powyższemu tematowi (Binnebesel, 2017), dowodzi, że kazu Majdanu stanowi ważny element wpływający na percepcję lęku tanatycznego i doświadczania pentosu. W analizach jakości-

wych wyraźnie daje się zaobserwować różnicę w tej kwestii pomiędzy badanymi z Ukrainy przed Majdanem i po Majdanie. Respondenci ankietowani po tych zajściach, często w kwestiach interpretacji swoich wyników, odwoływali się do sytuacji Ukrainy i późniejszej wojny na wschodzie tego kraju.

C2 – Dlaczego się tego boisz? W kontekście tego modułu wyszczególniono 23 itemy.

Wykres 2. Liczba respondentów wskazujących poszczególne odpowiedzi w module C2

Źródło: opracowanie własne.

W przypadku przyczyn wskazanego wcześniej lęku, najwięcej wyników odnosiło się do własnego doświadczenia **bo tego doświadczyłem osobiście** – 51% (N – 407), **poczucia winy** – 49% (N – 391) oraz odpowiedzi typu **bo to widziałem** – 40% (N – 320).

Odpowiedź **bo tego doświadczyłem osobiście** w kontekście przynależności państwowej pokazuje, że wśród Czechów (51%), Polaków (55%) i Ukraińców (54%) rysuje się podobny stosunek procentowy, średnio w gra-

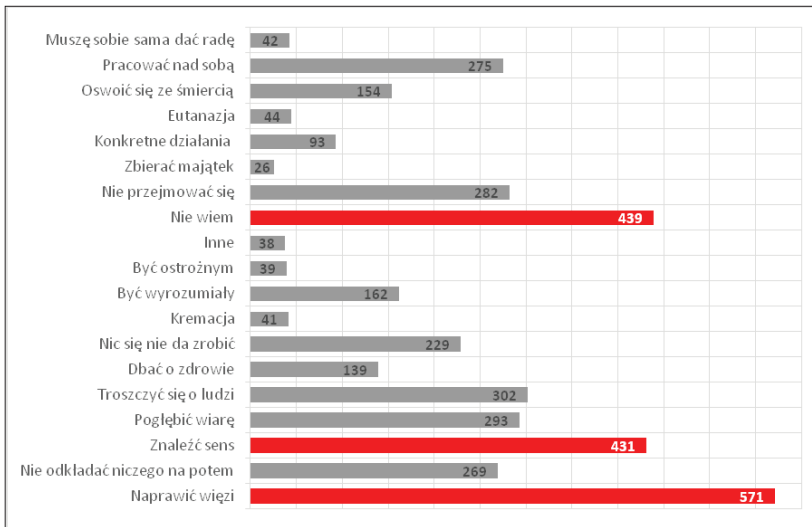
nicach 53%. Wynik ten staje w wyraźniej sprzeczności z odpowiedziami respondentów z Włoch, gdzie około 39%, mówiąc o przyczynach swojego lęku przed śmiercią, postrzega je poprzez własne doświadczenie. W przypadku kwestii **poczucia winy** widać, że najczęściej było ono używane w zbiorowości Czechów (57%), następnie Polaków (48%), Ukraińców (44%), najrzadziej wśród Włochów (36%). **Bo to widziałem** – ten typ odpowiedzi był najczęściej udziałem badanych z Czech (56%) i Ukrainy (41%), następnie z Polski (38%) i najrzadziej z Włoch (27%). Ciekawie rysuje się kwestia najrzadziej wskazywanej odpowiedzi – **bo nie chcę być ciężarem dla innych**, choć liczbowo niewielka, dotyczy wyłącznie trzech nacji: Czechów, Polaków i Ukraińców. Są to obywatele krajów postsocjalistycznych. Wśród udzielających takiej odpowiedzi nie było nikogo z Włoch. Analiza jakościowa pokazuje jeszcze inną zależność. Ankietowani z Ukrainy podkreślali, że ciężar ten związany byłby przede wszystkim z kwestiami ekonomicznymi, finansowymi oraz lokalowymi. Natomiast w grupie Czechów (szczególnie) i Polaków wyróżnia się kwestia ciężaru emocjonalnego i psychicznego związanego z opieką oraz towarzyszeniem. Patrząc na ogólny rozkład odpowiedzi w kontekście przynależności państwowej, mamy do czynienia z ciekawym zjawiskiem. Wskazanie **bo tego doświadczyłem osobiście** najczęściej używane jako sposób interpretacji zaobserwowanego u siebie lęku tanatycznego, lokowało się na pierwszym miejscu wśród badanych z krajów postsocjalistycznych (Czech, Polski i Ukrainy). Wśród badanych Włochów najczęściej udzielaną odpowiedzią było **nie umiem się z tym pogodzić**, które w przypadku pozostałych krajów miało stosunkowo niską rekomendację.

Analiza danych z modułu **J**, odnoszącego się do sposobów radzenia sobie ze wskazanym w module C1 lękiem przed śmiercią, pozwoliła na wygenerowanie 19 typów działań preferowanych przez badanych.

Wśród najczęściej udzielanych odpowiedzi wyraźnie dominowały wskazania zmierzające do **naprawienia więzi**/relacji interpersonalnych – 72% (N – 571). Na drugim miejscu była bezsilność i niewiedza – **nie wiem**, jakie można podjąć działania zmierzające do obniżenia lub wyeliminowania doświadczanego lęku, wskazało 55% (N – 439). Trzecim najczęstszym typem wskazania w module J było **znalezienie sensu** – 54% (N – 431). W przypadku odpowiedzi **naprawić więzi** w populacji Polaków i Ukraińców odsetek wskazań sięgał około 52%, wśród Włochów 62%, a u Czechów 39%. Wystąpił wątek różniący Ukraińców od pozostałych nacji. W obrębie części respondentów z Ukrainy udzielających tej odpowiedzi, można zaobserwować nawiązanie do kwestii opieki. Badani zauważali, że w ich sytuacji jedynie bliscy i rodzina mogą ją im zapewnić. Przy okazji tego wskazania pod-

Wykres 3. Liczba respondentów wskazujących poszczególne odpowiedzi w module J

Źródło: opracowanie własne.

kreślali niewiarę w obecny system opieki i leczenia w ich kraju. Wypowiedzi tego typu występowały również w przypadku Polaków. Były jednak mniej liczne i bardziej stonowane. Natomiast w zbiorowości Czechów, a przede wszystkim Włochów miały charakter incydentalny. Odpowiedź **nie wiem** była udziałem około 28% badanych Polaków i Ukraińców i aż 43% Czechów oraz zaledwie niespełna 10% Włochów. **Znaleźć sens** – odpowiedź ta jako element radzenia sobie z lękiem tanatycznym pokazała kolejny raz, na poziomie statystycznym, swoiste podobieństwo w gronie Polaków i Ukraińców. W jednej i drugiej grupie wskaźnik odpowiedzi oscylował w granicach 34% badanej populacji, natomiast odsetek wskazań wśród Czechów wyniósł około 40%, a Włochów 43%.

Podsumowanie i wnioski

Powyższe rozważania ukazują pewnego rodzaju dynamikę związaną z percepcją lęku tanatycznego i radzenia sobie z nim. Dynamika ta w kontekście tanatopedagogicznym winna mieć przełożenie na oddziaływania wychowawcze, jak również diagnostyczno-terapeutyczne umożliwiające podnie-

sienie dobrostanu. Obserwowana dynamika to swoista więź między lękiem, jego przyczyną, jak i podjętymi lub deklarowanymi przez badanych sposobami radzenia sobie z nim. W przypadku najczęściej wskazywanego lęku – **boję się bólu** – można uznać, że ma on uniwersalny charakter. Dlatego można przyjąć, jak czyni to większość badanych, triadę przedstawioną na schemacie 1.

Schemat 1. Lęk tanatyczny i sposób radzenia sobie z nim

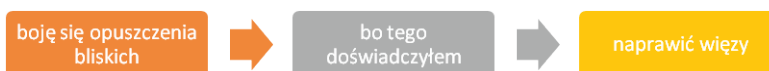

Źródło: opracowanie własne.

Respondenci boją się bólu, gdyż doświadczyli go w życiu, a jako sposób radzenia sobie z lękiem wskazują głównie na poszukiwanie sensu owych doświadczeń i przeżyć.

W przypadku kolejnego wskazania – **opuszczenie bliskich** – dynamikę wskazań ilustruje schemat 2.

Schemat 2. Lęk tanatyczny i sposób radzenia sobie z nim

Źródło: opracowanie własne.

Respondenci wskazujący lęk przed opuszczeniem bliskich najczęściej upatrywali lęku tanatycznego we własnym doświadczeniu. Jednak tu elementem radzenia sobie z nim była troska o relację z bliskimi.

Ostatni z najczęściej generowanych lęków związany z doświadczaniem **samotności** ukazuje podobną dynamikę jak lęk **opuszczenia bliskich** (schemat 3).

Widać, że również i tutaj respondenci mówiący o samotności wskazywali na własne doświadczenie oraz troskę o naprawienie więzi.

Rozpatrując kwestię dynamiki CCJ w rozbiciu na poszczególne państwa, widać że powyższe lęki tanatyczne we wszystkich czterech populacjach miały podobne przyczyny. Różnica rysowała się w podejmowanych strate-

giach radzenia sobie z nimi. Tak więc Polacy i Ukraińcy koncentrowali się na kwestiach naprawienia więzi oraz szukania sensu w tym, czego doświadczają. Badani Włosi, poza powyższymi wskazaniem, wyeksponowali konieczność pracy nad sobą, która w przypadku lęku przed samotnością miała charakter dominujący. Badani z Czech, poza ogólnie silnie akcentowanymi odpowiedziami w całej populacji respondentów, często mówili o niemocy związanej ze wskazanym wcześniej lękiem i jego przyczyną – **nie wiem, co z tym zrobić**.

Schemat 3. Lęk tanatyczny i sposób radzenia sobie z nim

Źródło: opracowanie własne.

Reasumując powyższe rozważania, można wskazać na pewien dualizm wniosków. Na jednym biegunie mamy uniwersalizm, gdzie dominują wspólne lęki, ich przyczyny i sposoby radzenia sobie z nimi. Na drugim biegunie rysuje się specyfika poszczególnych nacji, gdzie widać różnicę pomiędzy badanymi populacjami. Te różnice i podobieństwa zostały szeroko opisane w monografii poświęconej prezentowanym badaniom, jednak niniejsze opracowanie wyników badań pokazuje dynamikę podobieństw. Wydaje się, że powyższe wnioski, ale przede wszystkim zaprezentowane wyniki, umożliwiają pozytywne zweryfikowanie hipotezy Tillicha mówiącej o lęku przed śmiercią jako doświadczeniu egzystencjonalnym. To prowadzić może do tezy, iż doświadczanie pentosu, a w szczególności sposobu lęków tanatycznych, związane jest z doświadczaniem codzienności. Upraszczając można powiedzieć, że lęk przed śmiercią to nieprzepracowane lęki życia. Wniosek taki uwypukla znaczenie tanatopedagogiki zarówno w wymiarze teoretycznym, jak i praktycznym, podkreśla rolę wychowania tanatycznego i terapii.

Bibliografia

Abramowiczówna Z. (red.) (1960). θάνατος. *Słownik grecko-polski* (T. 2 (E-K), s. 440–441). Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe.

- Binnebesel J. (1995), *Kulturowa koncepcja lęku przed śmiercią jako nadzieja dla pedagogiki*, w: J. Górniewicz (red.), *Z problematyki teorii edukacji : materiały z działalności PTP w Toruniu* Warszawa: Polskie Towarzystwo Pedagogiczne w Toruniu, s. 93–100.
- Binnebesel J. (2000), *Opieka nad dzieckiem z chorobą nowotworową: aspekt pozamedyczny*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Binnebesel J. (2003), *Opieka nad dziećmi i młodzieżą z chorobą nowotworową w doświadczeniu pacjentów*. Toruń: Wydaw. UMK.
- Binnebesel J. (2007), *Pedagogiczno-kulturowe uwarunkowania percepcji śmierci u dzieci i młodzieży*, W: S. Badora & R. Stojecka-Zuber (Red.), *Pedagogika wobec problemów opieki i resocjalizacji* Tarnobrzeg: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. prof. Stanisława Tarnowskiego, s. 95–10).
- Binnebesel J. (2011), *The problem of communicating with a child in the context of death and dying*, W: M. Bargel, E. Jarosz, & M. Jůzl, (Red.), *Sociální pedagogika v souvislostech globální krize : sborník příspěvků z mezinárodní konference* (s. 753–760). Brno: Institut mezioborových studií, Brno, 2011. Pobrano z <https://is.muni.cz/publication/967995/cs>
- Binnebesel J. (2013), *Tanatopedagogika w doświadczeniu wielowymiarowości człowieka i śmierci*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Binnebesel J. (2016), *Lęk tanatyczny w kontekście Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej*, W: E. Krajewska-Kułał, A. Guzowski, G. Bejda (red.), *Kultura śmierci, kultura umierania* (1. wyd., T. 1), Białystok: Uniwersytet Medyczny w Białymstoku, s. 128–157.
- Binnebesel J. (2017), *Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Binnebesel J., Formella Z., Janowicz A., Krakowiak, P. (red.) (2011), *Parlare di cose serie con i bambini a casa e a scuola. La sofferenza e la fine della vita*. Roma: LAS.
- Binnebesel J., Krakowiak P., Paczkowska A. (2010), *Psychological and educational aspects of hospice voluntary action*, W: T. Żółkowska, L. Konopska (red.), *Disability - the contextuality of its meaning* (s. 23–29). Szczecin: Print Group Daniel Krzanowski.
- Dąbrowski Z. (2006), *Pedagogika opiekuńcza w zarysie* (Wyd. 4 popr., uzup, T. 1). Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Euromaidan (2017, październik 2), W: *Wikipedia*. Pobrano z <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Euromaidan&oldid=803419470>
- Godawa G. (2016), *Funkcjonowanie rodziny dziecka objętego domową opieką hospicyjną. Studium tanatopedagogiczne*. Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Grimal P. (2008), *Pentos Πένθος*. M. Bronarska (Tłum.), *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej* (Wyd. 3, dodr, s. 286). Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo.
- Grøn A. (2008), *The Concept of Anxiety in Søren Kierkegaard*. Mercer University Press.
- Kępiński A. (2002), *Lęk* (Wyd. 1 w tej ed). Kraków: Wydaw. Literackie.

- Kierkegaard S. (2014), *The Concept of Anxiety: A Simple Psychologically Oriented Deliberation in View of the Dogmatic Problem of Hereditary Sin*. W. W. Norton & Company.
- Kübler-Ross E. (1996), *Życiodajna śmierć: o życiu, śmierci i życiu po śmierci*. (M. Stahre-Godycka, Tłum.). Poznań: Księgarnia Św[iętego] Wojciecha.
- Kübler-Ross E. (1998), *Rozmowy o śmierci i umieraniu*. (I. Doleżał-Nowicka, Tłum.). Poznań: Media Rodzina of Poznań.
- Kübler-Ross E. (2007), *Dzieci i śmierć: jak dzieci i ich rodzice radzą sobie ze śmiercią*. (M. Gajdzińska, Tłum.). Poznań: Harbor Point Media Rodzina.
- Kübler-Ross E. (2008), *Śmierć: ostatni etap rozwoju*. (K. Sobiepanek-Szczęsna, Tłum.). Warszawa: MT Biznes.
- Kübler-Ross E. (2010), *Pytania i odpowiedzi na temat śmierci i umierania: odpowiedzi na najczęściej zadawane pytania dotyczące śmierci*. (K. Sobiepanek-Szczęsna, Tłum.). Warszawa: MT Biznes.
- Kübler-Ross E. (2014a), *Lekcje życia: specjaliści od śmierci i umierania zdradzają tajemnice życia*. (K. Puławski, Tłum.). Poznań: Media Rodzina.
- Kübler-Ross E. (2014b), *On Death and Dying: What the Dying Have to Teach Doctors, Nurses, Clergy and Their Own Families*. Simon and Schuster.
- Makselon J. (1988), *Lęk wobec śmierci: Wybrane teorie i badania psychologiczne*. Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne.
- Nowicka A. (2012), Crisis situations in the course of Alzheimer's disease as a source of suffering for patients and their carers, W: J. Binnebesel, Z. Formella, P. Krakowiak, U. Domżał (red.), *Experiencing a suffering* (T. 2, s. 245–274). Roma/Lodz: LAS – Libreria Ateneo Salesiano, WSEZiNS. Pobrano z <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/works/446587>
- Tillich P. (1986), *Religiöse Reden*. Berlin ; New York: Walter de Gruyter.
- Tillich P. (1994), *Pytanie o Nieuwarunkowane: pisma z filozofii religii*. (J. Zychowicz, Tłum.). Kraków: Znak.
- Tillich P. (2000), *The Courage to Be* (2 Sub edition). New Haven: Yale University Press.